ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2022
e-ISSN: 2667-8683
AÜSBD
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Anadolu University Journal of Social Sciences

Yönetici Kültünün Antik Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi [1] [2] [3]

Özel TERAMAN HEPDİNÇLER[4]

Başvuru Tarihi: 19.12.2021 **Kabul Tarihi:** 23.06.2022 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi

Öz

Gelişimini ancak, etkili politik güçlerin uluslar üstü imparatorluk devletlerine dönüştüğü aşamada tamamlayabilen yönetici kültü hakimiyetinin en fazla hissedildiği dönem, hiç şüphesiz Roma İmparatorluk Dönemi olmuştur. Roma'da Iulius Caesar diktatörlüğünden önce resmi olarak hiçbir insana tanrısal onurlandırma verilmemiştir. Bunun gibi bir kült, ön koşul olarak iktidarın sürekli ve mutlak olmasını gerektirmektedir ve bu da Caesar'dan önce kimse tarafından elde edilememiştir. Ancak bu durum, böylesi bir tapınım düşüncesinin Romalılardan önce kimsenin zihninde olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle 'yöneticilerin tanrılar tarafından, dünyadaki vekilleri olmak üzere seçilen ölümlüler' olması ve 'tanrılar tarafından seçilen yöneticinin tanrısal özellikler taşıması' fikri noktasından hareketle, kökeninin Mezopotamya ve devamında Mısır'daki yönetici kültlerine dayandığı düşünülen yönetici kültünün, bu uygarlıklarda ve Yunan uygarlığındaki, gelişimi söz konusu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yönetici Kültü, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Klasik Dönem, Hellenistik Dönem*

Atıf: Teraman Hepdinçler, Ö. (2022). Yönetici kültünün Antik Yakın Doğu ve Yunan uygarlıklarındaki gelişimi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(3), 761-784.

[1] Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

[2] Bu çalışma yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Programı'nda, 'Kent Mekanı Tasarımında İdeolojik Bir Temsil Aracı: Küçük Asya'da Roma İmparatorlar Kültü'nün Mimari Yoluyla Temsili' başlıklı tezinden türetilmiştir.

[3] Yönetici Kültünün Antik Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi başlıklı makalemde danışman hocamın isminin yazar olarak bulunmasından feragat ettiğini bildiririm.

[4] T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, **ozel.teraman@msgsu.edu.tr,** ORCID: 0000-0003-0266-3476

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
Cilt: 22, Sayı: 3, Yıl: 2022
e-ISSN: 2667-8683
AÜSBD
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Anadolu University Journal of Social Sciences

Development of the Ruler Cult in the Ancient Near Eastern and Greek Civilizations

Özel TERAMAN HEPDİNÇLER [5]

Submitted by: 19.12.2021 **Accepted by:** 23.06.2021 **Article Type:** Research Article

Abstract

The dominance period of the ruler/imperial cult, which could only complete its development at the stage when the effective political powers were transformed into supranational imperial states, was undoubtedly the Roman Imperial Period. Before the dictatorship of Julius Caesar in the Roman state, no human being was officially given divine honors. A cult like this presupposes permanent and absolute power, which no one had before Caesar. However, this does not mean that such an idea of worship did not exist in the minds of anyone before the Romans. In particular, with reference to the idea that 'the rulers are mortals chosen by the gods to be their representatives in the world' and that the 'the ruler chosen by the gods has divine characteristics', the development of the ruler cult, which is thought to have originated in Mesopotamia and in Egypt, in these civilizations and in the Greek civilization, forms the core of the study.

Keywords: *Ruler Cult, Mesopotamia, Egypt, Anatolia, Classical Period, Hellenistic Period*

[5] Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology, **ozel.teraman@msgsu.edu.tr,** ORCID: 0000-0003-0266-3476

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

12. yy'dan başlayarak, 15. ve 16. yy'larda özellikle Fransa ve İngiltere gibi monarşilerin çağdaş kraliyet seremonileri bağlamında ele alınmaya başlayan yönetici/imparator kültü konusu, 17. yy'ın sonlarında Hıristiyanlığın paganizmi algılayışı doğrultusunda, kilisenin görüşleri çerçevesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu erken dönem çalışmalarında öne çıkan isimler arasında Guibert de Nogent, Johannes Parvus ve L. S. Lenain de Tillemont gibi teologlar ve onların takipçisi E. Gibbon gibi tarihçiler bulunmaktadır. Modern zaman çalışmalarında ise konunun ele alınışında farklı bir eğilim başlamıştır. J. H. Liebeshuetz (1979), A. D. Nock (1930), D. Fishwick (1987) gibi isimler ise kültü, 'dinden ziyade pratik siyasete ilişkin bir husus' olarak tanımlamışlardır. Konunun hakkıyla irdelenmesini engelleyen ayrımlar ve tanımlamalara (Hıristiyanlığın paganizme bakış açısı, modern zaman algısıyla siyaset ve dinin birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi ve kültü yalnızca din ya da siyaset alanına yerleştirmek), özellikle S. R. F. Price (1984) ve D. Fishwick'in çalışmalarında ön plana çıkan bir diğeri daha eklenmiştir: Doğuya özgü krallık fikrinin, Roma imparatorlar kültünün yaratılmasında oynadığı etkin rolün göz ardı edilip, kültün kökeninin tamamen Hellenistik Dönem kahraman kültlerine bağlanması. Batılı araştırmacıların birçoğunun sahip olduğu, Doğu'ya karşı olan önyargılarla beslenen bu tutum 1990'lı yıllarda özellikle Mısır ve Mezopotamya'daki yönetici kültünün bağıntısını öne çıkaran, J. Assmann (1990), N. Brisch (2006), P. J. Frandsen (2008), I. J. Winter (2008), E. G. Huzar (1995), G. S. Dundas (2002), A. Kuhrt (2010) gibi araştırmacılara ait çalışmalarla kırılmaya başlamıştır. Çalışma alanının çerçevesini en baştan sınırlayan bu ayrıştırmalar sonucunda çoğu zaman, Roma Dönemi imparator kültünü ya kronolojik ilerleyen bir olguymuş gibi, tek tek isimler/dönemler üzerinden ele alan ve kültü öncesiz kabul eden çalışmalar üretilmektedir. İster Mezopotamya'daki krallar ister Mısır'daki firavunlar olsun, iktidardaki yöneticinin devletin tanrısı tarafından seçilmiş bir vekili olduğu düşüncesi, izleri Yakın Doğu'nun tüm tarihi boyunca izlenebilen bir doktrindir. Tanrısal seçimin batıdaki izlerini sürebilmek için Yakın Doğu'daki bu krallık teorisinin ana hatlarını akılda tutmak gerekmektedir.

Yöntem

Kavramsal ve kuramsal araştırma türünde kabul edilebilecek çalışmanın özü yönetici kültü olgusunun kronolojik gelişimi üzerinden ilerlediği için, öncelikle 'devlet' ve 'iktidar'ın kurumsallaşmaya başladığı 'kent devleti' örgütlenmesi içinde Mezopotamya kültürlerine odaklanılmıştır. Mezopotamya ve Anadolu'da kronolojik olarak Sümer, Akad, Asur, Babil, Hitit, Akhamenid uygarlıklarında kenti temsil eden ve yöneten kralın ilahi varlığında cisimleşen politik iktidar örneklerine yer verilmiştir. Bunu takiben kendi tarihi coğrafyası içinde sosyal ve politik düzeni sağlamak için krallık makamının halkın kozmik inançlarına dahil edildiği Mısır uygarlığına odaklanılmıştır. Klasik Yunan teoloji ve mitolojisinin tanrı ile ölümlüler arasına kesin çizgiler çekmemiş olması, bir yöneticiye tanrılık atfedilmesi fikrini kolaylaştıran en önemli nedenlerden biridir. Bu anlayış çerçevesinde düşünülmesi gereken yarı tanrı nitelikli kahramanlar da insanlıktan tanrılığa geçiş düşüncesine kolaylık sağlayan basamaklar olmuşlardır. Bu bağlamda dönem odağı, öldükten sonra kahramanlaştırılan isimlerin öne çıktığı Arkaik Dönem ile başlamakta ve kronolojik olarak Klasik, Hellenistik dönemler ve Hellenistik Krallıklar şeklinde devam etmektedir.

Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Uygarlıkları

Sınıflara ayrılmış bir toplum, yöneten-yönetilen ayrımının varlığı, artan merkezileşme oranı, sosyal tabakalaşmanın başlaması gibi kriterlerin tamamlanmasıyla ortaya çıkan 'devlet kavramının ilk ortaya çıktığı coğrafya Mezopotamya olmuştur. Kent devleti ya da kent krallığı[6] olarak adlandırılabilecek yeni sosyal yapıda politik iktidarın kenti temsil eden ve yöneten kralın ilahi varlığında somutlaştığını ve böylece 'liderlik' kurumunun 'iktidar' kurumuna kıyasla daha baskın bir öğe olduğunu düşünmek mümkündür.

Bu baskın statüsüne rağmen Mezopotamya kültürlerinde kral, çerçevesi kesin kurallarla belirlenmiş herhangi bir tapınımın öznesi değildir. Burada daha çok 'tüm tebaa kralın kölesidir…ancak krallar da tanrıların kölesidir' anlayışı hakimdir (Hooke, 1958, s. 24; Foster, 2016, s. 63-67). Tanrı tarafından kurulan düzeni temsil eden kral bu düzeni her türlü tehlikeye karşı (vahşi hayvanlar, düşman saldırıları, doğal felaketler ve hastalıklar) korumakla görevli bir 'bekçi' ve tanrılara ait ülkelerinde, tanrıya hizmet etmek için yaşayan insanların bu görevlerine sadık kalması için yine tanrılar tarafından kendisine evrensel krallığın ihsan edildiği bir 'çoban'dır (Kuhrt, 1987, s. 20-55; Charpin, 2010, s. 92; Haubold, 2015, s. 52). Çoban terimi kralın, insanlar ve tanrılar arasında bir denge ve köprü unsuru olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Gadd, 1948, s. 38; Selz, 1997, s. 182; Barjamovic, 2012, s. 45). Tanrı ve kral arasındaki ayrımın neredeyse ortadan kalktığı ikinci görevi ise rahipliktir[7].

Mezopotamya tarihi boyunca kralların meşruiyeti, tanrılarla olan aile bağları, tanrıların onlara karşı duyduğu sevgi, bir tanrıçayla yapılan evlilik ya da insanüstü önem ile kavramsallaştırılmıştır. Bu özellikler ile en erkene tarihlenen krallık yazıtlarından biri olan ve Lagaşlı Eannatum onuruna dikilen Akbaba Steli'nde (MÖ 2450) karşılaşılmaktadır. Burada kralın doğumu ve büyütülmesi insanüstü ifadelerle açıklanmaktadır:

"Tanrı Ningirsu Eanatum'un tohumlarını rahme yerleştirdi ve onun için sevindi. Tanrıça Inanna ona eşlik etti, ona "Ibgal tapınağının Inanası'nın Eana tapınağının kıymetlisi" olarak seslendi ve onu tanrıça Ninhursag'ın kucağına verdi. Ninhursag ona özel memesini sundu. Ningirsu, Eannatum için sevindi, tohum Ningirsu tarafından rahme konuldu… Ningirsu büyük bir sevinçle ona Lagaş krallığını verdi" (Jones, 2005, s. 332; Cooper, 1986, s. 34).

'Kralın bir tanrı değil, tanrılar tarafından onların dünyadaki vekilleri olmak üzere seçilen ölümlüler' olduğu fikrini benimseyen Sümerler, bunu kendi yaratılış efsanelerinde kullanmışlardır[8]. Efsaneye göre, tanrı dünyada beş kent yaratmış ve her birinin başına birer tanrı vermiş, bunların her biri her bir kentte kendi krali gücünü temsil eden birer kişi seçmiştir, böylece bu kişi kenti tanrılar adına yönetebilecektir[9]. Daha pek çok efsanede,

[6] Söz konusu 'kent devleti'ni Yunan 'polisi'nden ayıran en önemli öğe, doğrudan demokrasinin uygulanmaması, baştaki kralın ülkedeki gücünü büyük oranda elinde tuttuğu askeri güçle sağlamasıdır. Demokrasinin yokluğu ise beraberinde, Klasik 'Yunan polisi'ndeki yönetsel öğelerin eksikliğini getirmektedir.

[7] Ayrıntılı bilgi için bkz. Suter, 2007.

[8] 3. Bin ve özellikle bu binyılın ikinci yarısına ait Sümer Kral Listesi'nde (*Eridu Genesis*) krallık makamının kökenleri tanrısal bir temsilcinin yaratılmasına dayanmaktadır (Winter, 2008, s. 80).

[9] Yakın Doğu'da hüküm süren her yeni hanedan ve toplum kendi krallarını devletin tanrıları tarafından seçilmiş olarak kabul etmişlerdir; tanrı, yöneticiye evrensel krallığı ihsan etmiştir, o da bu yolla dünyada tanrının isteklerini gerçekleştirecektir. Tanrı tarafından onun vekili olarak seçilen yönetici böylece diğer ölümlülerin üstünde bir seviyeye yükseltilmiştir. Yöneticinin taşıdığı unvanlarda ve saray seremonilerinde her zaman yücelik ön plana çıkarılmıştır. Ancak, yöneticinin gücünü insanlardan değil de tanrıdan aldığı düşüncesi, onun halkına olan yükümlülüklerini ortadan kaldırmamıştır. Tanrı tarafından seçilen yönetici insanların çobanı ve bağışçısıdır; tanrı ona krallığı emanet etmiştir, o da böylece halkını adaletli, vicdanlı bir şekilde yönetebilecektir (Schott, 1926, s. 70; Fears, 1977, s. 22).

Sümerlerdeki din ve politika birlikteliğini izlemek mümkündür. Bunlardan Gılgameş efsanesinde, varlığının üçte ikisi tanrısal olan ancak ölümsüzlük bahşedilmemiş Uruk kralının, tanrılara özgü ölümsüzlüğe ulaşma çabasında tanrılarla ve tanrısal olanla giriştiği mücadeleler anlatılmaktadır. Tüm başından geçenlere rağmen Gılgameş'in bir insan olarak kalması ve öldükten sonra bile ölümsüzlük hediyesine değer görülmeyişi, bu dönemde tanrısal krallığa ilişkin bir inancın gelişmiş olmadığının göstergesi olarak kabul edilebilir (Bodine, 1994, s. 29).

Akadlar, kendilerinden önceki kültürlerdeki tanrısal seçim düşüncesini miras almışlardır. Mezopotamya'da tanrılaştırılan ilk yönetici, ilk Akad kralı Sargon'un[10] torunu Naram-Sin'dir (MÖ 2254-2218) (Michalowski, 2008, s. 34; Brisch, 2006, s. 162; Farber, 1983, s. 67-72; Jones, 2005, s. 332). Bunu, şu yazıtta açıkça takip etmek mümkündür:

"Güçlü Akad kralı Naram-Sin, dört bir yan ona karşı isyan ettiğinde, Ištar'ın gösterdiği sevgiyle bir yılda dokuz zafer kazandı ve kendine isyan edenleri yakaladı. Kentini (Agade) zor zamanlarda koruduğu için kenti Eana Ištarı'ndan, Nippur Enlili'nden, Tuttul Daganı'ndan, Kesh Ninhursangası'ndan, Eridu Eası'ndan, Sippar Shamaası'ndan, Kutha Nergalı'ndan onun (Naram-Sin'in) tanrı yapılmasını istedi ve tapınağını Agade kenti ortasına inşa etti" (Frayne, 1993, s. 113-114, Foster, 2016, s. 13).

Buradan da anlaşılabileceği gibi tanrılaştırma, kralın kendisi tarafından değil halk tarafından talep edilmiştir ve krala kentin büyük bir tehlikeden kurtarılmasının armağanı olarak sunulmaktadır. Ancak Naram-Sin tüm bölgenin değil yalnızca Agade kentinin tanrısı olacak ve kentin koruyucu tanrısı Ištar-Annunitum'a katılacaktır (Michalowski, 2008, s. 34; Franke, 1995, s. 176; Brisch, 2006, s. 162). Naram-Sin'in yeryüzündeki tanrısallığı ardılları tarafından takip edilmemiş; ne oğlu Sharkalishari (MÖ 2217-2193) ne de diğer yöneticiler tanrısallaştırmayı arzu etmiştir (Winter, 2008, s. 76-77; Michalowski, 2008, s. 35). Tanrılaştırma kavramı bundan iki yüzyıl sonra, III. Ur Hanedanı'nın ikinci yöneticisi olan ve merkezi otorite ile ideolojiyi yeniden tahsis ederek krallığı en geniş haline ulaştıran Shulgi döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan en radikal değişiklik yönetici isimlerinin önüne tanrı ibarelerinin eklenmesi olmuştur; yani Shulgi ve ondan sonraki krallar artık yalnızca birer ölümlü değil, onurlarına ilahiler yazılan ve daha hayattayken kendine adaklar sunulan birer tanrıdır (Kraus, 1974, s. 241-250; Jones, 2005, s. 332; Liverani, 2014, s. 167-168)[11]. Shulgi'nin ardılları Amar-Suena ve Su-Sin dönemlerinde de devam ettiği bilinen geleneğin, III. Ur Hanedanı'nın son yöneticisi Ibbi-Sin dönemindeki durumu ise kesin değildir. Ur'un düşmesinden sonra başa geçen yeni Isin Hanedanı'nın ilk yöneticileri bu geleneği, isimlerinin önüne tanrı adları ekleyerek sürdürmüşlerdir. Larsa Hanedanı'ndan Rim-Sin'in de hayattayken tanrılaştırıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur[12].

[10] Sargon (MÖ 2334-2279) tıpkı kendinden önceki yöneticiler gibi yazıtlarda ve diğer tarihi kayıtlarda adının önüne bir de tanrısal sembol ekletmiştir. Bunun yanında, kral ve belirli tanrılar arasında iki tarafın birbirine duyduğu sevgiye dayanan bazı mitolojik hikayeler ortaya çıkmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen, Sargon'un kendisi asla bir tanrı olarak kabul edilmemiştir (Bodine, 1994, s. 34).

[11] Ur kralı, '*dingirzi(d)*' (gerçek tanrı) ve '*babbar kalam-ma-na*' (ülkesinin güneş tanrısı), Ur-Nammu, Lipit-Ištar ve Ur-Ninurta gibi unvanlarla anılmaktadır. Kral, özellikle savaş zamanlarında fırtına tanrısı Adad, normal zamanlarda ise bereket tanrıları Ninurta, Tammuz ve özellikle Yeni Yıl Festivali döneminde ulusal tanrı - her şeyin yaratıcısı Marduk ile özdeşleştirilmektedir (Engnell, 1967, s. 23; Labat, 1939, s. 240 vd.).

[12] Yaklaşık 60 yıl ile antik Mezopotamya tarihinin en uzun tahtta kalan yöneticilerinden biri olan Rim-Sin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Van De Mieroop, 1993; Vedeler, 2015.

Asur Dönemi'ne ait, krallığın göksel kökene sahip olması, kralın tanrıların soyundan gelmesi, kralın tanrının dünyevi temsilcisi ve oğlu/seçtiği kişi olması düşünceleri de daha önceki 'tanrısal krallık' düşüncelerine bağlı olarak gelişmiştir. Ancak Asur İmparatorluğu'nun, I. Binyıl'ın erken dönemlerinde izlediği yayılma politikası beraberinde yeni sorunlar ve düşmanlar getirmiş, böylece bunlarla başa çıkabilecek yeni bir kraliyet ideolojisi yaratılması gerekmiştir. Bu ideolojide kral, görevini tanrısal kutsiyet ve destekle yerine getiren 'kusursuz insan' olarak betimlenmiştir (Parpola, 2010, s. 35-36; Parpola, 1999, s. 16-27). Kralı, tanrısal güçlerin bir birleşimi olarak betimlemek, tanrıyla ortak olan özelliklerinin sunulmasını kolaylaştırmış ve kral, insan formunda da olsa 'tanrının kusursuz benzeri', 'tanrının betimi', 'tanrının oğlu' gibi benzetmelerle selamlanmıştır. Asur Dönemi kraliyet ideolojisinde asıl vurgu kralın kusursuzluğuna yapılmış olsa da hiçbir zaman kralın tam bir tanrı olduğu iddia edilmemiş ve kitlelere bu aşılanmaya çalışılmamıştır. Asur inancına göre, baş tanrı Assur'un rahibi olan Asur Kralı, devleti tanrı adına yönetmekle yükümlüdür. Kralların ülke yönetimindeki en önemli görevleri tanrılar adına tapınaklar yaptırmak, mevcut tapınakların bakımını sağlamak, tapınaklara hediyeler sunmak, tapınaklarda tanrılar adına kurbanlar sunmak ve tapınaklarda görevli ruhban sınıfı mensubu kişilerin her çeşit güvenliğini sağlamaktır. Söz konusu bu yükümlülükler krallara toplumsal açıdan büyük bir saygınlık kazandırdığı gibi meşruiyetlerini sağlamaları açısından da önemli bir yere sahiptir (Pekşen, 2018, s. 550). Bu döneme ait kaynaklarda yönetimde olan kralın adı önünde tanrısal bir sıfat bulunmamakta, daha çok kralın insan severliği, dindarlığı ve tanrılara olan bağlılığı ön plana çıkarılmaktadır. Bu bağlamda kral tebaasına, halkını seven merhametli bir insan, koyunlarını doğru yolda güden ve onlar için ölen bir çoban, yanlışlara karşı çıkan adil bir yargıç, muhtaç ve yoksullara yardım eden bir hayırsever, büyük bir şifacı, ölümünden sonra gerçek bir tanrı olup göklere yükselecek kusursuz bir yönetici olarak sunulmaktadır (Parpola, 1998, s. 51-58; Karlsson, 2016, s. 181-187).

Babil inancına göre dünyevi krallık göklerden yere inmiş, en eski Sümer kentlerinde yüzyıllarca hüküm sürmüş, ancak tüm insanlıkla birlikte büyük bir tufan sonucu ortadan kalkmıştır. Tufandan önce tüm yaşayanlar ölümlü olmasına rağmen tufandan sonra dünyevi kentlerin kral listelerinde en üst sırada tanrılar görülmeye başlanmıştır. Ancak bu tanrılar, daha ziyade *daemon* ya da kahraman seviyesindeki Lugal-banda, Gılgameş ya da Tammuz gibi, efsanelere konu olan ve tanrılar ile insanların sıklıkla birbirine yaklaştığı bir dünyanın kahraman sakinleridir (Gadd, 1948, s. 34; Sweet, 1979, s. 16; Jastrow, 1898, s. 470 vd.). Bu yöneticilere İlk Hanedan Dönemi'nden itibaren verilen '*INSI*' unvanı, etimolojisi tam olarak bilinmese de söz konusu yöneticinin o topraklarda tanrının kiracı çiftçisi olarak yaşadığına işaret ediyor olmalıdır. Yöneticinin bu özelliği daha sonraki döneme ait krallık yazıtlarında geçen '*ikkaru kenu*' (sürekli tarla işçisi), '*SIPA.ZI*' (inançlı çoban), '*irrisu*' (çiftçi, saban) gibi kral unvanlarına öncülük etmiş olmalıdır. Burada yönetici, yani kral, 'kiracı çiftçi' olarak tanrının arazisini kullandığı için tanrıya karşı sorumludur. Hammurabi ve ardılı Samsu-iluna dönemlerine ait krali yazıtlarda görülen, krala ait 'Enlil'in 'en sevdiği' ya da Ninlil'in 'sevgilisi' gibi sıfatlar yalnızca kral ve tanrılar arasındaki duygusal ilişkiye değil, aynı zamanda duygudan bağımsız, nerdeyse bir ortaklık bağına işaret etmektedir (Smith, 1958, s. 27; Winter, 2008, s. 83; Dalley, 2010, s. 90-95).

Anadolu yarımadasında hüküm süren Hitit Devleti'nin özellikle Eski Krallık Dönemi dini inanç sisteminde pek çok Mezopotamya kökenli öğe izlenebilmektedir. Hitit inancına göre krallar, otoritelerini tanrıların isteği doğrultusunda kurmaktadır (Gilan, 2011, s. 278-279). Bu görüş en iyi şekilde, kralın tanrıya taptığı sırada bir rahip tarafından söylenen sözlerin kaydedildiği bir tablette açıklanmaktadır:

"Kralım *Tabarnas* tanrıları memnun etsin. Ülke hava tanrısına aittir. Gökyüzü ve üstündeki insanlarla toprak hava tanrısına aittir ve o hava tanrısı kralı (*Labarnas*) kendinin yöneticisi yaptı ve ona tüm Hattuşaş ülkesini verdi. Labarnas tüm ülkeyi kendi elleriyle yönetmelidir. Her kim ki *Labarnas*'ın ülkesine ve kendine yaklaşırsa hava tanrısı onu yok etsin" (Gurney, 1958, s. 113).

Bu metinden anlaşıldığına göre, Hitit krallık felsefesinde kral, tanrıların özellikle de hava ve güneş tanrılarının hizmetkarı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda kral, tanrılarla yakın ilişki içindedir ve diğer ölümlülerden, kutsal görevlerinin kazandırdığı saygınlık dolayısıyla ayrılmaktadır. Her kralın kendine ait ve kendisi tarafından sevilmeyi istediği bir tanrısı vardır; örneğin Telepinu, II. Mursilis'in, Samuha Ištarı ise III. Hattuşili'nin kişisel tanrısıdır. Bunun yanında, Muwatallis hava tanrısı Pihassassis'in, Tuudhaliyas ise Sharruma'nın 'sevgilisi'dir. Ancak kral ve kişisel tanrısı arasındaki bu ilişki kralın, tanrının özelliklerini paylaştığı anlamına gelmemekte yalnızca koruyan ve korunan arasındaki özel bir tür sevgiye işaret etmektedir (Gurney, 1958, s. 114-116; Engnell, 1967, s. 67). Ancak, İmparatorluk Dönemi'nde güneş tanrısı kral ile özdeşleştirilmeye ve betimlerde güneş diski sembolik olarak her kralın yanında resmedilmeye başlanmıştır. Hititlerde kralın ancak öldükten sonra 'tanrılaştığını' ve yaşayan krallara ait herhangi bir kültün bulunmadığını söylemek mümkündür (Bonatz, 2007, s. 113-114).

Pers inancına göre evren, Ahura Mazda'nın bir yaratısıdır ve o olmadan hiçbir canlı ve krallık var olamaz. Pers kralı ise Ahura Mazda'nın yaratısı olan evrenin bir parçası ve insan mutluluğunun nedenidir. Bu yüzden Ahura Mazda[13] ile kral evrende birbirini tamamlamakta, insanlığın iyiliği için birlikte hareket etmektedir (Kuhrt, 2010, s. 91-92; Eddy, 1961, s. 41). Tanrının temsilcisi ve doğaüstü güçlere sahip olan kral bu güçlerini kullanarak iki önemli görevi yerine getirmelidir; düşmanları ülkesinden uzak tutmak[14] ve ülkede tanrısal adaleti yerine getirmek. Pers kralı bunu gerçekleştirebildiği sürece, tanrıdan az fakat herhangi bir insandan fazlası demektir ve elbette büyük bir saygınlığa sahiptir. İran topraklarında Büyük İskender sonrasında devam eden Yunan hakimiyetinin ardından hüküm süren Parthların krallık ideolojisinin teokratik krallık geleneğinden ne kadar etkilendiğine dair veriler az olsa da MS 3. yy'ın başlarında Sasani Hanedanı'nın yükselmesiyle, krallığın meşruluğunun temelinde Ahura Mazda tarafından yapılan tanrısal seçimin etkileri görülmektedir (Fears, 1977, s. 26-27)[15].

Mısır'da krallık, yaratılışın ve dünya düzeni prensibinin yerine getirilmesinin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Jeopolitik ve kültürel farklılıkların birleşim olan bu coğrafyada sosyo-politik düzeni sağlamak için krallık makamının halkın kozmik inançlarına dahil edilmesi önemlidir. Kral, tanrının cisimleşmiş hali, 'antropolojik ve kozmik dünyanın yakınsama odağı' olarak kabul edilmektedir (Frandsen, 2008, s. 47; Assmann, 1990, s. 219). Bu inanç yaklaşık MÖ 2850'lerde, İlk Hanedan'ın erken dönemlerinde Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birleştirilmesi düşüncesiyle bağlantılıdır. Mısır'ın en önemli yaratılış efsanelerinden biri olan

[13] Ahura Mazda ve krallık kurumu arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Garrison, 2011, s. 27-31. Ahura Mazda'nın lütfuyla ele geçirilen dünyevi iktidar kavramına dair somut veri sunan en önemli anıtlardan biri I. Darius dönemine ait Behistun yazıtıdır. Şaibeli iktidarını, hanedanlığa ismini veren Akhaimenes'e ve tanrı Ahura Mazda'ya dayandırmak suretiyle dolduran kralın kendi ağzından yapılan anlatıda tanrının adı tam 72 kez geçmektedir. Böylece hem yönetiminin meşruiyeti hem de büyük bir imparatorluk üzerindeki sözde evrensel ve birleştirici bir otorite yaratmanın politik gerekliliği karşılanmış olmalıdır (Teraman Hepdinçler, 2019, s. 594-595).

[14] Ahura Mazda ve düşmanı Ahriman arasındaki savaş, ışık ve gerçeğin tanrısının şeytanı güçler üzerindeki zaferiyle sonuçlanmıştır. Tamamen dini temele dayanan bu kavram Akhamenid Dönemi politik düşüncesine de yansıtılmış ve hanedanın kazandığı her zafer, yüce tanrının yönetiminin bir ifadesi kabul edilmiştir (Eddy, 1961, s. 42). Ayrıntılı bilgi için bkz. Root, 1979.

[15] Ayrıntılı bilgi için bkz. Choksy, 1988.

Memphis mitolojisine göre tanrı Geb, diğer iki tanrı arasında bir anlaşmazlık çıkarmaya hazırlanmaktadır: Yukarı Mısır'ın kralı Seth ve Aşağı Mısır'ın kralı Horus. Bu anlaşmazlık, Horus'un babası ve Seth'in kardeşi olan Osiris'in öldürülmesiyle sonuçlanacaktır. Geb, Osiris'in katili olan Seth'e krallığın yarısını vermeyi uygun görmez, tümünü Horus'a hediye eder ve böylece Horus, tıpkı firavunlar gibi, birleştirilmiş Mısır'ın kralı olur. Bu efsane Mısır tarihi boyunca yaşamaya devam etmiş ve her firavunun Horus olduğuna inanılmıştır. Bu efsanedeki kan bağı göz önüne alındığında, Osiris'in oğlu, intikamcısı ve ardılı Horus olduğuna göre; yaşayan her kral Horus, ölen her kral da Osiris olarak kabul edilmelidir (Fairman, 1958, s. 75-76; Frankfort, 1948, s. 37-42; Mercer, 1949, s. 251). Firavunun tanrısal olma iddiası hem Horus hem de Re ile ortaya konmaktadır. Firavun I. Amen-em-het'in kendisini 'Re'nin oğlu' olarak tanıttığı 'Piramit Metinleri'nden anlaşıldığına göre, 12. Hanedan Dönemi'nden itibaren firavunlar, aynı zamanda bu unvanı da kullanmaya başlamışlardır. III. Tutmosis döneminde ise Amon tapınımı önem kazanmaya başlamıştır. Ancak bu tapınım, firavuna Re olarak tapınılmasına engel olmamıştır. Zamanla bu iki inanç birleşmiş ve firavuna bu kez Amon-Re'nin oğlu olarak tapınılmaya başlanmıştır (Pritchard, 1955, s. 431; Ring, 1940, s. 267; Morris, 2013, s. 39-49)[16].

Ancak tanrısal özü taşıyan kralın kendisi değil yalnızca sahip olduğu tanrısal krallık görevidir. Firavun ise bu görevin cisimleşmiş temsilcisi ve Re'nin ona seslendiği gibi 'halkını hayatta tutmak ve yarar sağlamak için gece gündüz uyumayan, ülkesinin çobanı'dır. Mısır'daki krallık kavramının farklı seviyeleri özellikle, Orta Krallık Dönemi'ne ait 'Merikare için Öğreti' adlı kitapta gözler önüne serilmektedir. Burada çoğu Mısırlının görüşünü yansıtır biçimde insan, kral, tanrı ve krallık makamının özellikleri ayrı ayrı açıklanmıştır:

"… Nehrin iki kıyısının yöneticisi bilge bir adamdır, kendi mahiyeti olan bir kral aptalca hareket edemez. O doğuştan bilgedir ve tanrı onu milyonlarca insanın arasından ayırabilir. Krallık hayırlı bir makamdır; günahı yoktur ve anıtlarını baki kılacak kardeşi yoktur çünkü değerini yüceltebilecek tek kişi vardır" (Simpson, 1972, s. 190).

Bu metinden anlaşılabileceği gibi Mısırlılar, yöneticilerine sahip olduğu statüden dolayı saygı duydukları kadar alttan alta onların ölümlülere özgü zayıflıklarını da görmektedir.

İster Mezopotamya'daki krallar ister Mısır'daki firavunlar olsun, iktidardaki yöneticinin devletin tanrısı tarafından seçilmiş bir vekili olduğu düşüncesi, izleri Yakın Doğu'nun tüm tarihi boyunca izlenebilen bir doktrindir. Farklı kültürlerde çeşitli formlar içinde var olan tanrılaştırma olgusu, Mezopotamya'da çoğu kez büyük bir krizin üstesinden gelen ya da olağandışı başarılar kazanan krallara atfedilmektedir. Kralların henüz hayattayken tanrı olarak kabul edilmesi kısa dönemler için söz konusu olsa da kralların onları sıradan insanlardan ayıran insanüstü özellikleri dolayısıyla tanrılara yakın olmaları düşüncesi tüm Mezopotamya tarihi boyunca takip edilebilmektedir (Brisch, 2013, s. 44). Doğuya özgü geleneklere yabancı farklı kültür ve dönemlerde bir 'sapkınlık' olarak kabul edilebilecek bu düşüncenin batıdaki izlerini sürebilmek için Yakın Doğu'daki krallık teorisinin ana hatlarını akılda tutmak gerekmektedir.

[16] Rei Horus, Sia, Sobek, Thoth, Satis ve Geb gibi başka tanrı ve tanrıçalarla birlikte de anılan kralın vücudunun belirli bölümleri de metaforik bir biçimde tanrılarla özdeşleştirilebilmektedir; örneğin saçları ve tüyleri Thoth, eti Atum, dudakları Enneadlar, yüzü Wepwawet, kolları, omuzları, göbeği, sırtı ve bacakları yine Atum, yüzü Anubis, parmakları Shu ve Mafdet ile özdeşleştirilmektedir. Kralların mezarlarında ele geçen yazıtlar ve ifadeler sürekli tekrarlanarak kralın ölümsüzlüğüne katkıda bulunmaktadır (Silverman, 1955, s. 62).

Antik Yunan Uygarlığı

Klasik Yunan teoloji ve mitolojisinin tanrı ile ölümlüler arasına kesin çizgiler çekmemiş olması, bir yöneticiye tanrılık atfedilmesi fikrini kolaylaştıran en önemli nedenlerden biridir. Bu anlayış çerçevesinde düşünülmesi gereken yarı tanrı nitelikli kahramanlar da insanlıktan tanrılığa geçiş düşüncesine kolaylık sağlayan basamaklar olmuşlardır[17].

Arkaik Dönem'in aristokratik toplumunda hiç kimse tanrısal onurlandırma almaya neden olacak denli diğerlerinden üstün görülmemektedir. Bu dönemde tanrılaştırmayla kurulan en büyük yakınlık, kent kurucularının öldükten sonra kahramanlaştırılmasıdır. Yaşayan bir bireye ait tapınımın altında yatan görüşler, ölmüş insanlara ait kahraman kültlerinin altında yatanlarla ortak özelliklere[18] sahip ise ve dahası eğer tapınım bir çeşit saygı göstergesi ise öldükten sonra zaten onun olacak bu onurlandırma için bir hayırsever ya da kurtarıcının[19] neden ölmesi beklensin ki? Bu yüzden belki de uzun bir süre boyunca ölmüş hayırseverlere sunulan kahramanlık onurlandırması, yaşayan bir insana tanrısal onurlandırma verilmesi geleneğinin bir habercisi olarak kabul edilebilir[20].

Yunan kent devletleri MÖ 5. yy'ın sonlarına dek, az ya da çok, kendi kaderlerinin belirleyicisi olmayı başarmışlardır. Askeri, ekonomik ve politik olarak kendi kendilerine yettikleri bu dönemde tek ihtiyaçları, tanrılar tarafından diğer Yunanlardan ya da Perslerden korunmaktır. Bu dönemde hiç kimse aşırı bir güce ve saygınlığa ya da insanları ürkütecek bir otoriteye sahip değildir. Bununla birlikte liderler eleştiriye açıktır ve her şekilde 'ölümlü'dür, hatta tiranlar bile tanrılık iddiasında değildir. Ancak tüm bunlar politik dağılmanın başladığı bir dönemle sona ermiştir. Dönemin süper güçleri Sparta ve Atina'nın hegemonyası altındaki küçük kent devletlerinin karşı karşıya olduğu tehlikeyle tanrılar bile başa çıkamamaktadır. Savaşlarda kazandıkları zaferlerin sonucunda devlet tarafından bile kontrol edilemeyecek kadar büyük bir güce sahip olmaya başlayan devlet temsilcileri nezdinde bireysel başarılar ön plana çıkmaya, dönem şartları da bu şekliyle, tüm güçlerin kendinde toplandığı, mutlak/meşru iktidara sahip kralın egemenliği altındaki dönemdekilere benzemeye başlamıştır. Bu durum, önceden tanrılardan istenen iyilikleri tek başına sağlayabilecek güce sahip bu yöneticilerin tanrılardan daha etkili olduğu, hatta onların yerini aldığı iddiasına kadar götürülebilir (Habicht,

[17] Yunan dünyasında bir ölümlünün tanrılaştırılması fikri Homeros'a kadar geriye gitmektedir. Homeros'un aktardığına göre Troia kralı Priamos, Hektor'un 'bir ölümlünün oğlu' yerine 'bir tanrının oğlu'ymuş gibi göründüğünü söylemektedir (*Il.* 24.258). Homeros'ta yaygın olan bu tür ifadelere, Hesiodos'ta da (*theog.* 339) rastlamak mümkündür (Walbank, 1987, s. 371). Bu düşünce, Babil'de karşımıza çıkan 'kralların bir kahraman dünyasının sakinleri' olarak kabul edilmesi fikrine benzemektedir. Babil'de de krallar tanrı değil, *daemon* ya da kahraman seviyesindeki, efsanelere konu olan ve tanrılar ile insanların sıklıkla birbirine karıştığı bir dünyaya aittir.

[18] Külte ait bazı kutsal alan ve kurbanlara ilişkin özellikler, birkaçı dışında geleneksel tanrıların tapınımına benzemektedir. Kahraman kültü normal olarak, kahramana ait gerçek ya da ona ait olduğu varsayılan mezarında gerçekleştirilir ve özellikle bu yönden khthonik tanrıların tapınımına benzer. Bir kahraman başka bir tanrının kutsal alanına eklemlenip onunla aynı adakları paylaşabilir; çünkü tanrı ve kahraman arasındaki fark katı ve kesin çizgilerle ayrılmamıştır (Burkert, 1977, s. 312-319). Tapınak ya da sunak paylaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nock, 1930.

[19] Bu şekilde, Syrakusaili Dion'a daha hayattayken Syrakusai meclisi tarafından bu onurlandırma verilmiştir. Bunun yanı sıra, MÖ 6. yy'da yaşayan Yaşlı Miltiades Thrakia Khersonesosu'nda, Spartalı Brasidas ise Amphipolis'te *ktistes* olarak birer kültle onurlandırılmışlardır (Thuk. 5.11). Bu örneklerin yanında söz konusu kültün benzer bir formu, kentlerine farklı şekilde iyilik yapanlar için de tahsis edilmiştir; 'tyran katilleri' olarak da bilinen Harmodias ve Aristogeiton (19.280) ya da Thasoslu atlet Theagenes (Paus. 6.11.8) gibi. Bu örneklerden en meşhuru olan, bir köle ayaklanmasının lideri Drimakos'un Khioslular tarafından onurlandırılması (7.266) ise bu saygı gösterisinden kimsenin muaf tutulmadığını; kent kurucuları, savaş kahramanları, kurtarıcılar ve hayırseverler gibi, şairlerin, yasa koyucuların, filozofların ve olimpiyatlarda zafer kazananların da aynı şekilde onurlandırıldığını göstermektedir (Taylor, 1975, s. 9; Farnell, 1921, s. 363-365; Fishwick, 1987, s. 3).

[20] Bu noktada 'kahraman kültü'nün düşünsel olarak bir ölümlünün tanrılaştırılabileceği fikrinin önünü açmış olabileceği ancak 'yönetici kültü'nden farklı bir yaratım ve gelişim sürecine sahip olduğu belirtilmelidir. Örneğin, Arkaik Dönem'de sosyo-politik ihtiyaçların itkisi ve Bronz Çağ'ın epik kahramanlarının etkisiyle ataların kahramanlaştırılması söz konusuyken, Kolonizasyon Dönemi'nde kurucuların (*oikist*) kahramanlaştırıldığına, yine Arkaik Dönem'in sonlarında bu kahramanların kamusal olarak statüleri belirlenmiş ulusal kahramanlara dönüştüğüne şahit olunmaktadır. İşlevsel bir yapıya sahip olan kahraman kültünün özneleri de aslen birer ölümlü olmakla birlikte festivaller ya da oyunlarla anılan, adına adaklar adanan, kültü dolaysıyla ölümsüzlük kazanmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Farnell, 1921; Antonaccio, 1995; Ekroth, 2010; Ekroth, 2015; Şirvan, 2019.

1970, s. 235 vd.)[21]. Bundan sonra yapılacak tek şey, kültün sebeplerini ve sonuçlarını rasyonalize etmektir[22]. Kültün bu dönemdeki motivasyonunun diğer nedeni belki de değişen dini bakış açılarında aranmalıdır. Bunlardan biri kişisel dindarlığın güçlenmesi, diğeri ise tanrılara karşı duyulan şüphenin damgasını vurduğu Sophistik dönemin başlamasıdır[23].

Samoslu Duris'in (*FGrH* 76f-26,71) bildirdiğine göre, henüz hayattayken tanrısal onurlandırma alan ilk Yunan, Atina Konfederasyonu kentlerini özgürlüklerine kavuşturan Spartalı komutan Lysandros'tur (Chaniotis, 2007, s. 434; Beck-Schachter, 2016, s. 109-110). Samosluların 'tanrı' olarak kabul edip, kurbanlar adadıkları ve adına 'Lysandria'[24] şenliklerini düzenledikleri Lysandros, Atinalıları yendikten sonra 'kendinden önceki insanlardan çok daha güçlü'dür ve 'Hellas'ın efendisi'dir (Plut. *Lys*. 16.1,18.2) (Scott, 1932, s. 318; Badian, 1981, s. 33; Badian, 1996, s. 14). Lysandros'tan sonra iktidara gelen Sparta kralı Agesilaos ise Thasos halkı tarafından kendisine verilen tanrısal onurlandırmayı, gönderilen elçilere "siz gidin kendinizi tanrı yapın ki, beni tanrı yapabileceğinize inanayım" cevabıyla reddetmiştir. Agesilaos'un tanrısallaştırmaya verdiği tepkinin tam aksini ise Karadeniz Herakleiası tiranı Klearkhos (MÖ 363-352) ortaya koymuş, zenginlik ve iktidar gücünün etkisiyle kendini Zeus'un oğlu olarak adlandırmış, oğlunun adını Keraunos koymuş, gittiği her yere altın bir kartal betimi taşıtmış, erguvani giysiler giymiş ve altın taçlar takmıştır (Fredricksmeyer, 1981, s. 153; Taylor, 1975, s. 11-12)[25].

Thukydides'in bildirdiğine göre, yönetici kültünün gelişmesine katkıda bulunan topraklar Sicilya'da, özellikle de Syrakusai'dadır (1.18.1, 4.38.3). Diodoros, Syrakusai tiranları Gelon (MÖ 540-478), I. Hieron (MÖ 478-466), Diokles (MÖ 5. yy'ın 2. yarısı) ve Timoleon (MÖ 410-336) ile Agrigentum kenti tiranı Theron'un öldükten sonra kahraman olarak onurlandırıldıklarından bahsetmektedir (11.38.5, 11.49.2, 13.35.2, 16.90.1, 11.53.2). Dion Chrysostomos ise (37.21) tiranların tanrı olarak tasvir edildiklerini, özellikle Syrakusai tiranları

[21] Yunan dini inançlarının vazgeçilmez bir özelliği olan tanrısal gücün 'görünürlüğü' (*epiphaneia*) MÖ 291 yılında Atina'yı özgürlüğüne kavuşturan Demetrios Poliorketes'e adanan bir hymnosta açıkça izlenebilmektedir. Kralı Demeter'in adıyla etimolojik olarak ilişkilendiren hymnosun sonraki satırları şu şekilde devam etmektedir: "…diğer tanrılar ya çok uzaktalar, ya kulakları yok, ya zaten yoklar ya da bizim farkımızda değiller; ama sen buradasın, taştan ya da ahşaptan yapılmış değilsin, sen gerçeksin…ve bu yüzden biz sana dua ederiz: bize barışı getirdiğin için, güçlü olduğun için…" Bu anlamda hymnos, tam anlamıyla Yunanların tanrı anlayışına uymaktadır; burada esas olan ölümsüzlük değil, insanların dualarını duyma ve onlara gerektiğinde yardım elini uzatma isteğidir (Chaniotis, 2007, s. 431-432; Evans, 2008, s. 132). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, yönetici kültü için asıl itici güç yöneticinin kendisinden değil, ona tapınanlardan gelmektedir. Bu kült, kentlerin kendilerini sürekli güvende yani koruma altında hissetmek istedikleri ve geleneksel tanrıların bunu sağlayabileceğinden en az emin oldukları dönem olan Hellenistik Dönem'in karakteristik bir özelliği olmasına rağmen kökenleri MÖ 4. yy'a kadar geri gitmektedir (Walbank, 1984, s. 87).

[22] Erken Hellenistik Dönem'de, Kassandros'un sarayındaki filozoflardan biri olan Messeneli Euhemeros, bu fikri teorik bir temele oturtmaya çalışmıştır. Euhemeros, *Hiera anagraphe* adlı eserinde Olymposluların ana vatanı olan, Hint Okyanusu'ndaki bir adadan bahsetmekte ve Olymposluların, erdemlerinden dolayı öldükten sonra tapınım gören ölümlü krallar olduklarından söz etmektedir (*FGrH* 63) (Chaniotis, 2007, s. 432; Fishwick, 1987, s. 7).

[23] Platon'a göre (rep. 2.365d-366a; leg. 10.885b) tanrılar, adaleti koruyacak güçte değildir çünkü onlar dualar ve adaklar gibi yollarla her zaman rüşvete açıktırlar. Platon'un referansları göz önüne alındığında, koruyucu *daemon* düşüncesinin İskender döneminden önce başladığı görülmektedir ancak yine de bu düşünce aynı dönemde bir kült oluşumuna sebep de olmamıştır. Diğer tür *daemon*lar tapınım görse de, kişinin koruyucu tanrısı olarak kabul edilen *daemon*lar tapınım görmemiştir. Platon'a göre *daemon* bazen kişinin kendi dışında bulunan ve onu koruyan bir tanrı, bazen ise kişinin ruhunun entelektüel bölümüdür (Beare, 1980, s. 328-330; Taylor, 1975, s. 10-11). MÖ 4. yy'ın sonuna doğru ise Sophist Epikouros, tanrıların dünyaya ya da dünyada yaşayan insanların davranışlarına dikkat etmeden kendi kutsanmış *intermundia*'larında yaşadıklarını söylemektedir.

[24] Lysandros'un ölümünden önce ya da sonra kutlanmaya başladığı bilinmeyen şenlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beck-Schachter, 2016. Lysandros'un tanrısal onurlandırmayı kabulü, tabakalı fakat genel olarak anonimleştirici bir toplum olarak bilinen Sparta tasviri ile çelişmektedir. Ancak Lysandros'un kendi sunumunun yalnızca Spartalılar için olmadığı açıktır. Hem hırslarının ölçeği hem de 'performanslarının' bağlamları, onun daha geniş bir Yunan izleyicisinin saygısını kazanmaya çalıştığını göstermektedir (Brown Ferrario, 2014, s. 240).

[25] Burada Syrakusaili bir hekim olan Menekrates'ten de söz etmek yerinde olacaktır. Epilepsiyi başarılı bir şekilde tedavi eden bu hekim kendinin Zeus (ya da Apollon ya da Asklepios) olduğuna inanmaya başlamıştır. Hikayeye göre hekim, çağdaşı Philippos'a kendini beğenmiş ifadelerle dolu bir mektup yazmış ve bunu 'Menekrates Zeus' olarak imzalamıştır. Hekimin iddiaları şizofreni olarak kabul edilse de iyileştirdiği hastalarından bazıları onun gerçekten tanrı olduğuna inanmışlardır. Örneğin bunlardan biri olan Argoslu Nikostratos kendini Herakles olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu örnekler en azından tanrılaşma fenomeninin toplum içinde zamanla popülerlik kazandığının göstergesidir (Fredricksmeyer, 1981, s. 154).

I. Dionysios'un (MÖ 405-367) ve II. Dionysios'un (MÖ 367-344) tanrı Dionysos ve Apollon'un atribüleri ile betimlendiklerinden bahsetmektedir. Söz konusu figürlerin, sonunda yönetici kültlerinin yaygın olarak kabulüne yol açan 'tanrılaştırma' kavramı ile bir tecrübe eğilimi başlattığını düşünmek mümkündür.

Bu döneme ait diğer tanrılaştırma örnekleri ise Makedonia bölgesinden, daha hayattayken kendi onuruna Pydna'da bir kült kurulan III. Amyntas ve yine hayattayken bir kült sahibi olan II. Philippos'tur (Walbank, 1984, s. 90; Chaniotis, 2007, s. 434; Walbank, 1987, s. 373). II. Philippos, tanrısal onurlandırmaya krallığının erken dönemlerinde, MÖ 359'da Amphipolis'te layık görülmüştür ve olasılıkla MÖ 343'te Eresos'ta tanrısal onurlandırma elde etmiştir. MÖ 338'de Khaironea'da kazandığı zaferden sonra Atinalılar tarafından Kynosarges'te onurlandırılmış olması da muhtemeldir. Aynı dönemde, Olympia'da 'Philippeion' tapınağını yaptırmış ve içine Leokhares tarafından, tıpkı tanrılara ait kült heykelleri gibi fildişi ve altından yapılan kendine, Amyntas'a, İskender'e, Eurydike'ye ve Olympias'a ait heykeller[26] diktirmiştir. Böylelikle Philippos'un bir hanedan kültü oluşturmaya çalıştığı söylenebilir (Fredricksmeyer, 1981, s. 146-147). Philippos onuruna Phillipi'de, olasılıkla daha hayattayken kurulan bir kültün varlığına ilişkin açık bir kanıt mevcuttur. Philippi'den ele geçen ve kutsal bir alanın satışıyla ilgili olan yazıtta alanın sahipleri olarak yalnızca Ares ve Poseidon değil fakat aynı zamanda Philippos da bulunmaktadır (*SEG* 38.658; yak. MÖ 350-300). Philippi, II. Philippos tarafından kurulması dolayısıyla özel bir konuma sahiptir ve II. Philippos burada, Hellenistik krallar tarafından da devam ettirilecek bir geleneğin sonucu olarak *ktistes* ve *eponymos* olarak tapınım görmektedir (Chaniotis, 2007, s. 434). Tüm bu veriler göz önüne alındığında, kralın tanrısal onurlandırma geleneğini başlatmayı umut ettiği söylenebilir[27].

Büyük İskender'in ezici bir kuvvetle doğuyu fethetmesi, tanrı-kral düşüncesinin ve dolayısıyla yönetici kültünün gelişmesinde kritik bir role sahiptir. İskender Pers İmparatorluğu topraklarında kralın mutlak güce sahip olduğu düşüncesiyle karşılaşmış ve bu halihazırda tanrısal kral olgusuna hazırlıklı olan genç kral için bazı kapıların kolayca aralanmasına neden olmuştur[28]. Araştırmacılara göre İskender'in tanrılaştırılmasında üç önemli aşama bulunmaktadır (Farrington, 2017, s. 16-21; Teraman, 2016, s. 142):

Bunlardan ilki, İskender'in MÖ 331'de Siwah vahasındaki Ammon kahinine yaptığı ziyarettir[29]. Bu yolculukla bir yandan Perseus ve Herakles'e benzemeye çalışan ve Arrianos'un belirttiği gibi (*an.* 3.3.2), Zeus'un oğlu olduğu inancını doğrulatmak isteyen İskender'in asıl amacı Darius'la yapacağı savaş hakkında bilgi almak olmalıdır. Siwah'daki rahip İskender'i Ammon'un oğlu olarak kabul etmiştir ve İskender'in Darius'a karşı kazandığı zafer, Yunan dünyasında büyük bir değişim ile birlikte kralın tanrının oğlu olarak kabul edildiği

[26] Philippos MÖ 336'da kızının düğünü dolayısıyla Aigai'de (Vergina) düzenlenen ritüeller sırasında kendi heykelini diğer 12 tanrı heykeli arasına yerleştirmiştir (Taylor, 1975, s. 12-13; Huzar, 1995, s. 3099).

[27] Kralın ölümünden hemen önce Aegae'de düzenlenen törenler vesilesiyle, ki törenlerin dini ya da saygı göstergesi olup olmadığı kesin değildir, kendini en azından Makedonialı bir kral olarak bir üst seviyeye çıkaracak Olymposlu tanrılar ile ilişkilendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Bunun yanında kral, kentlerine yaptığı yardımlar dolayısıyla Eresos ve Ephesos'ta da heykel ve sunaklarla onurlandırılmıştır. Ancak Walbank'ın (1984, s. 90) deyimiyle, Yunanistan'dan ziyade Makedonia yoğunluklu söz konusu kanıtlar ölümlülerin tanrılaştırılması modasının İskender'den önceki bir dönemde başladığı anlamına gelmemektedir (Ferguson, 2017, s. 70-71).

[28] İskender'in kişiliği ve özellikle dini fikirleri üzerinde annesi Olympias'ın belirleyici etkilerini gözlemlemek mümkündür. Genç kralın soyunun da anne tarafından Akhilleus, baba tarafından ise Herakles'e dayandığı kabul edilmektedir. İskender'in annesi Olympias da, genç kralın Philippos'un değil kendine yılan kılığında gelen tanrı Dionysos'un oğlu olduğunu iddia eden hikayenin destekleyicisi olmuştur. Genç kralın hocası Aristoteles de iyi bir yöneticinin 'insanlar arasında bir tanrı' olacağından bahsetmiştir (Taylor, 1975, s. 13-14; Huzar, 1995, s. 3099; Chaniotis, 2007, s. 434-435).

[29] Büyük İskender'in Siwah yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Howe, 2016.

efsanenin yaratılmasına neden olmuştur. Mısır'da her kral tanrı Ammon'un oğlu olarak kabul edilmektedir, yani İskender'i bu tanrının oğlu olarak kabul eden rahip yeni bir şey yapmamış, yalnızca Mısır'ın kralı olan yöneticiyi eski geleneklere göre karşılamıştır. Ancak Ammon Zeus'la özdeşleştirildiğinden, Mısır dini İskender'in Zeus'un oğlu olarak kabul edilmesine yol açmıştır (Fishwick, 1987, s. 8-9; Fredricksmeyer, 1979, s. 1; Robinson Jr., 1943, s. 287-289; Langer, 1981, s. 783, Evans, 2008, s. 132).

İskender'in tanrılaştırılması yolunda ikinci aşama ise MÖ 327 yılındaki, etek öpme, secde etme ya da sosyal olarak daha üstte yer alan birinin önünde saygıyla eğilme olarak tanımlanabilecek *proskynesis* olayının gerçekleşmesidir[30]. Persler geleneksel olarak, krallarına tanrı olarak tapmamışlar o yüzden de bu ritüeli bir tapınma olarak değil, sosyal terbiye icabı Büyük Kral'a saygılarını ve hürmetlerini göstermek için kullanmışlardır. Ancak Yunanlar ve Makedonialılar bu türdeki bir davranışı yalnızca tanrılara tapınırken mazur görülebilecek bir uygulama olarak kabul ettiğinden, İskender'in, kendisine tanrısal onurlandırma verilmesiyle bir tanrı olarak kendi kültünün yaratılmasına öncülük edebilecek bu girişimi, Kallisthenes başta olmak üzere bazı Makedonialıların karşı çıkışları sayesinde başarıya ulaşamamıştır (Badian, 1996, s 19-23; Balsdon, 1950, s. 375; Bosworth, 1988, s. 284-285).

İskender'in tanrılaştırılmasındaki son aşama ise, MÖ 324 yılında Yunan kentlerinden kendisinin tanrılaştırılmasını talep etmesi olmuştur. Gelen tepkilere[31] rağmen genç kralın, Atina ekklesiasında tanrılaştırılması teklif edilmiştir. MÖ 323 yılında, İskender'in Babil'den son dönüşünde Yunanistan'dan taçlar taşıyan elçiler gelmiş ve kralı, sanki kendileri *theoroi* gibiymiş ve bir tanrıya tapınırlarmış gibi altın taçlarla taçlandırmışlardır (Arr. *Anab.* 7.23.2). İskender'in ölümünden sonra onuruna kurulan kültler *ἥρως κτίστής* olarak kabul edildiği Aleksandreia kentinde, Erythrai ve Ionia Birliği kentlerinde[32] yaşamaya devam etmiştir (Farrington, 2017, s. 30-32; Badian, 1996, s. 19-24).

Hellenistik Krallıklar

Hellenistik Dönem yönetici tapınımı iki ana kategoriye ayrılabilir: tek tek kentler tarafından, kendi aldıkları kararla yaratılan, belirli yöneticilere ait kültler ve Hellenistik dünyanın büyük krallıklarında, resmen kralın isteğiyle kurulan devlet kültleri. Yunan kent-devletleri tarafından tahsis edilen tapınımlar, yöneticiye planlanmış faydalar gözeterek sunulan gönüllü kurumlardır. Bu örneklerde yönetici, kentin resmi tanrıları arasına katılmakta ve onlarla eşit derecede onurlandırılmaktadır. Esasen bu onurlandırma, saygıdan çok yöneticinin sağlayacağı faydalar gözetilerek yapılmakta ve yöneticiye yüklenen *ktistes*, *euergetes* ve *soter* özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Eğer söz konusu yönetici bir kente yarar sağlarken belirli tanrısal özellikler sergilemişse, bir kişinin hak edeceği en büyük onurlandırma olan '*isotheoi timai*'[33] (tanrılara denk) sayılmakta ve kendine ait bir kült kurularak onurlandırılmaktadır. Ancak yine de bu kültün teolojik ya da resmi bir anlamı

[30] Ayrıntılı bilgi için bkz. Taylor, 1927.

[31] Kralın bu talebine gelen tepkiler ise şu şekilde alaycı ifadelerle karşılanmıştır: Damis'in söylemiyle "Eğer İskender tanrı olmak istiyorsa, bırakın tanrı olsun"; Hypereides'in söylemiyle "Eğer istiyorsa bırakalım Zeus'un ve Poseidon'un oğlu olsun" (5. 1); ünlü filozof Diogenes "Atinalılar İskender'in Dionysos olduğuna inandıkları zaman benim de Serapis olduğuma inansınlar" (Plut. Alex. 14); dönemin coğrafyacılarından Pytheas "Sizin tanrı olarak kabul ettiğiniz adamdan ben daha yaşlıyım" (Plut. mor. 804b) (Walbank, 1987, s. 365).

[32] İskender'i tanrı olarak onurlandıran bu kentlerden biri de Ephesos'tur. Plinius'un aktardığına göre (35.92), Apelles'in ünlü şimşek demeti tutan İskender portresi buradaki Artemision'a yerleştirilmiştir. Bu portrenin tam olarak buraya ne zaman yerleştirildiği bilinmese de İskender'in hayatının sonlarına doğru olması daha büyük olasılıktır.

[33] Bu ifade tarzıyla krala şükran borçlu olan halk, onu tanrılarla aynı seviyede tutmaktan ziyade çok zeki bir biçimde onun tanrı olmadığını ancak yine de tanrılarla aynı onurlandırmayı hak ettiğini belirtmektedir (Chaniotis, 2007, s. 433).

bulunmamaktadır (Teraman, 2016, s. 143). Saygının bir göstergesi olarak kültü kuran kent, onurlandırılan yöneticinin sağladığı faydaların devam edeceğini ummakta ya da ondan sonra gelecek yöneticinin sağlayacağı yararları güvence altına almaya çalışmaktadır (Fishwick, 1987, s. 11).

İkinci kategori ise Hellenistik hanedanların karakteristiği olan hanedan tapınımıdır. Yönetici kültü hiçbir zaman, tanrısal onurlandırmanın sosyal ve politik alanda söz konusu olamayacağı Makedonia'da karşımıza çıkmamaktadır. Buna rağmen, MÖ 3. yy. ile birlikte Ptolemaios ve Seleukosların egemenlik alanlarında merkezi kültler organize edilmeye başlanmıştır. Bu kültler, tebaanın kendi inisiyatifiyle değil, bir görev olarak yöneticinin dayatması ile kurulmuştur. Kendi kültünün yaratılmasını talep eden yöneticinin amaçları çok çeşitli olabileceği gibi, temel amaç sahip olunan gücü kutsamak ve bu şekilde sağlamlaştırdığı iktidarın saygınlığını ve haklılığını arttırmak olmalıdır. Bu dönemde tanrısallık, kralın kişisel özelliklerinden sıyrılıp mutlak kraliyetin karakteristiklerinden biri olmuştur (Fishwick, 1987, s. 13; Nilsson,1974, s. 180).

Hellenistik hanedan kültünün en karmaşık şekli Mısır'da takip edilebilmektedir. Bu kültün ilk aşaması olasılıkla MÖ 305-290 yılları arasında, I. Ptolemaios Soter tarafından Büyük İskender için oluşturulmuştur. İskender'in *ktistes* olarak onurlandırıldığı ve MS 2. yy'a dek varlığını sürdüren bu kültün amacı olasılıkla Ptolemaios'un İskender ile kendi arasındaki imgesel ilişkiyi ortaya koymak ve İskender'in kurduğu kentin, krallığın yeni merkezi olarak önemini arttırmaktır[34]. I. Ptolemaios MÖ 283'teki ölümünden sonra halefi II. Ptolemaios tarafından tanrı olarak ilan edilmiş, kralın '*Soter*' (Kurtarıcı) olarak selamlandığı bu külte MÖ 279'da öldüğünde eşi Berenike de dahil edilmiş ve karı-koca '*Theoi Soteres*' (Kurtarıcı Tanrılar) olarak selamlanmıştır (Walbank, 1984, s. 97; Walbank, 1987, s. 370; Evans, 2008, s. 133; Chaniotis, 2007, s. 437)[35]. Daha sonra MÖ 272'de, olasılıkla İskender kültüyle ilişkilendirilen II. Ptolemaios ve II. Arsinoe'ye ait *Theoi Adelphoi* kültü kurulmuştur (Dunand, 2007, s. 261; Evans, 2008, s. 134; Walbank, 1984, s. 97). Arsinoe'nin ölümünden önce gerçekleşen bu olay henüz yaşayan yöneticiye ait bir kült oluşturulmasının ilk örneğidir[36]. Bunun ardından, yöneticiler ve eşleri kral kültüne eklenmişlerdir. Tapınak paylaşımının bilinen ilk kesin örneği olan II. Arsinoe ve *Theoi Adelphoi* ile ardıllarına ait kültler çeşitli tapınaklara, örneğin Thebai'deki Amenrasonther (MÖ 182 ve sonrası), Philae'deki Isis (olasılıkla MÖ 126-117 arasında), Elephantine'deki Khnubo Nebieb (MÖ 116/5) tapınaklarına eklemlenmişlerdir. Ayrıca, ülkedeki tüm tapınakların rahipleri aynı zamanda 'Bağışçı Tanrılar' olarak onurlandırılan Ptolemaios ve Berenike kültünün rahipleri olarak adlandırılmışlardır[37]. Ancak tüm bu kült organizasyonlarının yerli Mısır halkı için büyük bir yenilik olmadığı unutulmamalıdır. Çünkü onların firavunları her zaman tanrı olarak kabul edilmiştir, şimdi ise onların yerine

[34] Ayrıntılı bilgi için bkz. Dundas, 1994.

[35] I. Ptolemaios henüz hayattayken bazı Yunan devletleri tarafından 'Kurtarıcı' olarak tapınım görmüştür, örneğin Halikarnassos'ta ele geçen bir yazıtta onun ölümünden sonra *soter ve tanrı* olarak Serapis ve Isis ile özdeşleştirildiği, diğer bir yazıtta ise Apollon ve kral için stoa inşa edildiği belirtilmiştir. I. Ptolemaios Atina'daki bir klana ismini veren kahraman olmuştur. Burada getirilen yenilik ise, I. Ptolemaios'a ait bu tapınımın, Mısır'da kralın kararıyla resmiyet kazanmasıdır (Bevan, 1968, s. 127; Bevan, 1901, s. 627). Ptolemaios Krallığı'nda tanrısal statü elde eden ilk kraliçe olan Berenike ise daha çok *euergetism* ve evlilik bağı ile ilişkilendirilen tanrıça Aphrodite ile özdeşleştirilmiştir (Caneva, 2012, s. 94). Külte dahil edilen *Ptolemaieia* festivali tıpkı Olimpik oyunlar gibi, denizaşırı Yunan devletlerinden gelen yarışmacıların katılımıyla dört yılda bir düzenlenmektedir. Festivalin ilk düzenlendiği tarih ise Ptolemaios'un dördüncü ölüm yıldönümü olan MÖ 278'in Haziran/Temmuz ayları olmalıdır (Bevan,1968, s. 127).

[36] Bu tapınım Arsinoe'nin ölümünden önce kurulmuş olmalıdır çünkü tapınımdan bahseden en erken papirüs, kraliçenin öldüğü MÖ 270 yılından bir yıl önceye aittir. Bu kült daha sonra Aleksandria'daki İskender kültü ile birleştirilmiş ve İskender kültünün rahibine *Theoi Adelphoi* unvanı da eklenmiştir (Bevan, 1968, s. 129; Caneva, 2012, s. 79-83).

[37] Çok sayıda heykel de Mısır tapınaklarına yerleştirilmiştir, örneğin Bubastis tapınağına Ptolemaios Philadelphos'un, Heliopolis'te bir tapınağa Philadelphos-Arsinoe ve adı bilinmeyen başka bir kraliçenin, Philae'deki Isis tapınağı ve Karnak'taki Khons tapınağına II. Arsinoe'nin heykelleri eklenmiştir. Aynı zamanda, Isis ve Mneuis gibi ölümsüzleştirilen kızları Berenike'in altından yapılmış ve mücevherlerle süslenmiş imgeleri de (*agalma*) her tapınakta, kutsalların en kutsalı arasında sergilenecektir (Nock, 1930, s. 6-7; Chaniotis, 2007, s. 436).

Ptolemaios kralları geçmiştir. Hatta II. Ptolemaios, Mısır unvanı olan 'Meryamun Setepenre' (tanrı Ammon'un sevilisi ve tanrı Re'nin seçimi) unvanını almıştır (Evans, 2008, s. 134).

III. Ptolemaios döneminden itibaren yaşayan yöneticiler de ölü atalarına ait ve bundan sonra 'hanedan kültü' olarak adlandırılacak kültün içine dahil edilmeye başlanmışlardır. Bunun hemen ardından V. Ptolemaios döneminde (MÖ 204-180), I. Ptolemaios-Berenike çifti bu oluşuma dahil edilmiştir ve kült, yeni 'kral-tanrı'ların eklenmesiyle büyümeye devam etmiştir. Kraliçeler de bu durumdan faydalanmışlardır. II. Berenike ve III. Arsinoe onuruna yeni rahiplikler oluşturulmuştur, ayrıca MÖ 116 yılında III. Kleopatra onuruna *Kleopatra Philometor Soteria Dikaiosyne Nikephoros* kültü kurulmuştur. III. Kleopatra ayrıca, kendi onuruna Demeter kültüyle bağlantılı *hieros polos* kültünü kurmuş ancak bu kült, kraliçenin MÖ 102'deki ölümüyle sona ermiştir (Dunand, 2007, s. 261).

Ptolemaiosların tek bir halk topluluğundan oluşan, organize edilmesi kolay coğrafyasının aksine Seleukos Krallığı, kralın çevresinde birleşen çeşitli satraplıklardan oluşan heterojen bir toplumdur ve bu yüzden hanedan kültü Mısır'dakinden oldukça farklı bir gelişim göstermiştir. Seleukos egemenliğindeki topraklarda bulunan Yunan kent devletleri dolayısıyla yönetici kültü çoktan beridir tanınmakta ve kabul edilmektedir. Yani Seleukos Krallığı'nın kendine ait ve tüm krallık için geçerli olan resmi bir kültü olmasına rağmen her kentin de kendi rahiplerine sahip başka küçük kültleri bulunmaktadır (Fishwick, 1987, s. 16; Teraman, 2016, s. 144).

Suriye'deki kültün kurucusu olasılıkla, II. Ptolemaios Philadelphos'un çağdaşı I. Antiokhos'tur. Kral MÖ 280 yılında, babası Seleukos öldükten sonra onun adına bir kült kurmuş ve Pieria Seleukeiası'nda bu külte ait bir kutsal alan inşa ettirmiştir (Walbank, 1984, s. 86; Evans, 2008, s. 134). Yani Seleukoslar için de kültün kuruluşu Mısır gibi, hanedanın ikinci nesline tarihlenmektedir. Bu kültün Ilion'da[38] bir sunağı vardır ve kral onuruna Apollon'unkilere[39] benzer, *Seleukeia* adını taşıyan oyunlar düzenlenmektedir. Ionia Birliği de Antiokhos ve eşi Stratonike'yi temenos, sunak, heykel, adak ve oyunlarla onurlandırmıştır[40]. Anadolu içlerine yürüyen Galatlar'a karşı tek karşı durabilen kral olduğu düşüncesinden hareketle *Soter* unvanını alan Antiokhos öldükten sonra I. Seleukos ile birlikte, Lemnos'taki Atinalı kolonistler tarafından tapınım görmüştür ve Seleukos ismi Zeus ile özdeşleştirilmiştir[41]. Onuruna devlet kültü kurulduğuna dair kanıt olan ilk Seleukos kralı ise III. Antiokhos'tur. III. Antiokhos bu kült içine, kendini ve atalarını ve daha sonra MÖ 193/2'de karısı Laodike'yi dahil etmiştir. Ölen yöneticilere kült unvanları verilse de bu durum yaşayan yöneticiler için geçerli değildir; IV. Antiokhos döneminde yaşayan yöneticiler de bu külte dahil edilmiş, ancak kült unvanı sahibi olamamışlardır (Walbank, 1984, s. 98; Erickson, 2018, s. 102-103).

Ptolemaioslar ve Seleukoslar'ın aksine Attaloslar'ın hiçbiri ölmeden önce *theos* olarak onurlandırılmamıştır. Pergamon Krallığı'nda yönetici kültünün gelişmesinde rol oynayan en önemli etmen, I. Attalos'un Galatlar'a

[38] Ilion olasılıkla, kenti Lysimakhos'tan kurtardığı için I. Seleukos'u daha hayattayken onurlandırmıştır; I. Seleukos ayrıca Erythrai, Kolophon ve Menderes Magnesiası'nda da tapınım görmüştür (Walbank, 1984, s. 92).

[39] Seleukoslar, hanedanın geleceğini önceden haber verdiği için Didyma Apollonu'nu kendi özel koruyucuları olarak kabul etmişlerdir. Apollon aynı zamanda hanedanın atası olarak da kabul edilmiştir (Walbank, 1984, s. 85; Wright, 2005, s. 69; Hansen, 1947, s. 412; Chaniotis, 2007, s. 434).

[40] Smyrna'da, ölümünden sonraya mı yoksa önceye mi ait olduğu bilinmeyen, Stratonikis Aphrodite olarak adlandırılan özel bir Stratonike tapınımı oluşturulmuş ve bu kült Roma Dönemi'ne dek varlığını sürdürmüştür. Kraliçeye ait bu külte şaşırtıcı bir biçimde kocası Antiokhos değil, oğlu Antiokhos Theos dahil edilmiştir (Bevan, 1901, s. 627-628).

[41] Sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Zeus'un yanında, hanedanlık soyuyla özel bir bağı olduğuna inanılan Apollon, Athena ve Artemis kraliyet üyelerinin en çok özdeşleştirildiği tanrılardır (Lorber ve Iossif, 2009, s. 21). Ayrıntılı bilgi için bkz. Wright, 2005.

karşı kazandığı büyük zafer olmuştur. Bu zaferden sonra Pergamon ve Herakleia Latmos halkları Attalos'u *soter* olarak onurlandırmış ve adına sunaklar dikmiştir[42]. Kahinlerin öngörülerine bağlı olarak -tıpkı İskender'in Atina'da Dionysos ya da Zeus ve Ammon'un oğlu olarak onurlandırıldığı, Ptolemaios'un Herakles ya da Dionysos soyundan, Seleukos'un ise Apollon'un soyundan geldiğinin kabul edildiği gibi-Attaloslar da diğer Hellenistik Dönem kült geleneklerini sürdürmüşlerdir. Babası gibi II. Eumenes de olasılıkla erken dönemlerinde, *soter* unvanına layık görülmüş ve kralın MÖ 168-166 yılları arasındaki Galat savaşlarında, Küçük Asya'daki Yunan kentlerini savunması kendisine daha fazla onurlandırma bahşedilmesinin yolunu açmıştır[43]. III. Attalos ise öncellerinden farklı olarak, kendini tanrının cisimleşmiş hali olarak görmeyi tercih etmiştir. Elaia'da kralın zaferden dönüşü içi kendine yüklenen onurlandırmadan bahseden bir yazıtta, 'kral tanrıyla aynı tapınakta yaşayacağı' için Asklepios Soter'in tapınağına adanan zırhlı bir heykelden bahsedilmektedir (Hansen, 1947, s. 423; Chaniotis, 2007, s. 437)[44].

Daha geç dönemde kurulan krallıklardan yalnızca birkaçında hanedan kültüne ilişkin kesin kanıt bulunmaktadır. Bunlardan, güçlü bir İran etkisi görülen Kommagene Krallığı'nda, Nemrud Dağı'ndaki devasa anıta ait yazıtta Büyük Antiokhos ve ardıllarına adanmış külte dair veriler bulunmaktadır. Kommagene kralı I. Antiokhos, Nemrud Dağı'nda diktirdiği heykelleri şöyle anlatmıştır:

"…Çünkü benim çabalarım sonucunda orada sadece kahraman atalarımın şu gördüğüm resim dizeleri bulunsun istemedim; daha çok da bu kutsal tepe üzerinde tanrıları temsil için kutsanarak dikilen ilahi bir figür, artık ıssız kalmayacak bu mekânı tanrılar karşısında ifa ettiğim dindarlığın bir kanıtı olarak görsün istedim. İşte gördüğün gibi, tanrılara gerçekten layık oldukları bu heykelleri diktirdim. Zeus Oromasdes'in, Apollon Mithras Helios Hermes'in, Artagnes Herakles Ares'in ve her şeyi besleyen vatanım Kommagene'nin heykelleri. Aynı taştan ve aynı tahtlar üzerinde duaları işiten tanrıların yanına kendi heykelimi de koydurttum. Böylece ulu tanrıların ezeli saygınlığını kendi genç bahtıma çağdaş kıldım. Ve böylece onların kraliyete ilişkin olarak giriştiğim işlerde sık sık ve somut olarak, âlicenap bir yardım olarak bana tevcih ettikleri sonsuz ihtimam ve himayelerinin hakkaniyetli bir taklitçisi oldum…" (Şahin, 1998, s. 36-44).

Düşünsel arka planında doğulu etkiler taşıyan, özellikle Arkaik Dönem'den itibaren 'bir ölümlünün tanrılaştırılabileceği' fikrinin kahramanlaştırma, onurlandırma, tanrılarla eşit güce sahip olabilme gibi çeşitli aşama ve vesilelerle önünün açıldığı yönetici kültü gelişimini ancak etkili politik güçlerin uluslar üstü imparatorluk devletlerine dönüştüğünde tamamlayabilmiştir. Kültün Hellenistik Dönem'deki egemenliği de bu devletlere sadakatin gösterilmesi için en uygun yol olmasından kaynaklanmaktadır.

[42] I. Attalos kültüne ait kanıtlar Hellas ve Ege adalarında olduğu gibi, Küçük Asya topraklarında da ele geçmiştir. Pergamon, Ilion, Menderes Magnesiası ve Laodikeia'da da klanlar isimlerini ilk kral dolayısıyla Attalis olarak almışlardır. Sikyonlular da MÖ 198'de ilk kral onuruna heykeller dikip adaklar adamışlardır. Aynı zamanda Kolophon-Notion'da ilk kral ve ailesi daha hayattayken tanrısal olarak onurlandırılmıştır. Burada Klaros Apollonu Kutsal Alanı'nda kralın, eşinin ve oğullarının heykelleri dikilmiştir ve en genç oğlu Athenaios'un doğum günü onuruna kurbanlar sunulmuş ve yarışmalar düzenlenmiştir (Hansen, 1947, s. 412).

[43] MÖ 167-66 kışında Ionia Birliği kentleri, Eumenes'i altın bir taçla, yaldızlı bir heykelle ve birliğin tüm kentleri ile Panionia festivalinde kutlanan oyunlarla onurlandırmıştır. Eumenes'in isteği ile heykel, kendine ait bir kutsal alanın da inşa edildiği (ancak hala keşfedilememiş) bir konumda Miletos kentine dikilmiştir. Bunun yanında Miletoslular, her Lenaion'un (Ocak ayı) altıncı gününde kral Eumenes'in doğum gününü dini törenler ve adaklarla kutlamıştır. Eumenes'in buna benzer zaferlerinin anısına Sardes ve Tralleis'te de oyunlar düzenlenmiştir. Tralleis'te yalnızca müzik yarışmalarından oluşan oyunlar olasılıkla Eumeneia olarak adlandırılmakta ve Eumenes Soter onuruna düzenlenmektedir (Hansen, 1947, s. 415).

[44] III. Attalos'un bunun dışında Pergamon'da Asklepios ile, Attalos II döneminde kraliyet üyelerinin Pergamon Heraionu'nda Hera ile *synnaos theos*, ayrıca I. Attalos'un Aegina'da bir kahraman ile bu kez *synnaos* olarak kült paylaştığı bilinmektedir (von den Hoff, 2018, s. 264).

Kaynakça

Antonaccio, C. M. (1995). *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Maryland: Rowman&Littlefield Publishers.

Arrianos. *Anabasis*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Arr.+An.+3.3.2&fromdoc=

Assman, J. (1990). *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Ägypten*, München: C. H. Beck.

Badian, E. (1981). The deification of Alexander the Great, H. J. Dell (Ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson (Hidryma Meletôn Chersonêsou tou Haimou, Vol. 158)* içinde, (s. 27-71), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

Badian, E. (1996). Alexander the Great between two thrones and heaven: variations on an old theme, A. Small (Ed.), *Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity (JRA Supplementary Series No. 17)* içinde, (s. 11-26), Michigan: Ann Arbor.

Balsdon, J. P. V. D. (1950). The divinity of Alexander, *Historia*, *1*(3), 363-388. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/4434310

Barjamovic, G. (2012). Propaganda and practice in Assyrian and Persian imperial culture, P. Fibinger Bang, D. Kolodziejczyk (Ed.), *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History* içinde, (s. 43-59), New York: Cambridge University Press.

Beare, R. (1980). Ptolemy's daimon and ruler cult, *Klio*, *62*, 328-330. https://doi.org/10.1524/klio.1980.62.62.327

Beck-Schachter, A. J. (2016). The Lysandreia, T. Figueira (Ed.), *Myth, Text, and History at Sparta (Gorgias Studies in Classical and Late Antiquity 18)* içinde, (s. 105-167), New Jersey: Gorgias Press.

Bevan, E. R. (1901). The deification of kings in the Greek cities, *The English Historical Review*, *64*, 625-639. https://doi.org/10.1093/ehr/XVI.LXIV.625

Bevan, E. R. (1968). *The House of Ptolemy. A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago: Argonaut Inc. Publishers.

Bodine, W. R. (1994). Sumerians, A. J. Hoerth, v.d. (Ed.), *Peoples of the Old Testament World* içinde, (s. 19-42), Michigan: Baker Academic Publishing.

Bonatz, D. (2007). The divine image of the king: religious representation of political power in the Hittite Empire, M. Heinz, M. H. Feldman (Ed.), *Representations of political power. Case histories from times of change and dissolving order in the Ancient Near East* içinde, (s. 111-136), Indiana: Eisenbrauns.

Bosworth, A. B. (1988). *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*, Cambridge: Cambridge University Press.

Brisch, N. (2006). The priestess and the king: the divine kingship of Šū-sîn of Ur, *JAOS*, *126*(2), 161-176. Erişim adresi: https://www.academia.edu/2761582/The_Priestess_and_the_King_the_divine_kingship_of_Shu_Sin_of_Ur

Brisch, N. (2013). Of gods and kings: divine kingship in Ancient Mesopotamia, *Religion Compass*, *7*(2), 37-46. https://doi.org/10.1111/rec3.12031

Brown Ferrario, S. (2014). Historical agency and the 'great man' in classical Greece, *Mnemosyne*, *69*(4), 700-703. https://doi.org/10.1163/1568525X-12342177

Burkert, W. (1977). *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.

Caneva, S. (2012). Queens and ruler cults in early hellenism: festivals, administration, and ideology, *Kernos*, *25*, 75-101. https://doi.org/10.4000/kernos.2104

Chaniotis, A. (2007). The divinity of hellenistic rulers, A. Erskine (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World* içinde, (s. 431-445), Oxford: Blackwell Publishing.

Charpin, D. (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mespotamia*, Chicago&London: University of Chicago Press.

Choksy, J. (1988). Sacral kingship in Sasanian Iran, *BAI*, *2*, 35-52. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/24048209

Cooper, J. (1986*). Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions I: Presargonic Inscriptions*, New Haven: American Oriental Society.

Dalley, S. (2010). Old Babylonian prophecies at Uruk and Kish, S. C. Melville, A. L. Slotsky (Ed.), *Opening the Tablet Box. Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster* içinde (s. 85-97), Leiden-Boston: Brill.

Diodorus Sicilus. *Bibliotheca historica*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Diod.+11.38.5&fromdoc=

Dunand, F. (2007). The religious system at Alexandria, D. Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion* içinde, (s. 253-263), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Dundas, G. S. (1994). *Pharaoh, Basileus and Imperator: The Roman Imperial Cult in Egypt* (Doktora Tezi, Los Angeles, University of California). Erişim Adresi: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwixrIWS7rP2AhVaS_EDHct8Cu8QFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.academia.edu%2F9320646%2FPharaoh_Basileus_and_Imperator_The_Roman_Imperial_Cult_in_Egypt&usg=AOvVaw3TVcKh0doNX-5rErS58Zyq

Dundas, G. S. (2002). Augustus and the kingship of Egypt, *Historia*, *51*(4), 433-448. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/4436668

Eddy, S. K. (1961). *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.,* Lincoln: University of Nebraska Press.

Ekroth, G. (2010). Heroes and hero-cults, D. Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion* içinde, (s. 110-114), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Ekroth, G. (2015). Heroes- living or dead?, E. Eidinow, J. Kindt (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion* içinde, (s. 383-396), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Engnell, I. (1967). *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, Oxford: Basil Blackwell Pub.

Erickson, K. (2018). Another century of gods? A re-evaluation of Seleucid ruler cult, *Classical Quarterly*, *68*(1), 97-111. https://doi.org/10.1017/S0009838818000071

Evans, J. A. (2008). *Daily Life in the Hellenistic Age*, Westport: Greenwood Press.

Fairman, H. W. (1958). The kingship rituals of Egypt, S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 74-104), Oxford: Clarendon Press.

Farber, W. (1983). Die Vergöttlichung Naram-Sins, *Or*, *52*, 67-72. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/43077493

Farnell, L. R. (1921). *Greek Hero-Cults and Ideas of Immortality*, Oxford: Clarendon Press.

Farrington, J. (2016). *Then Let Him Be a God: The Origin of the Hellenistic Ruler Cult* (Yüksek Lisans Tezi, McGill University, Montreal). Erişim Adresi: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjb68r6rbL2AhXFSvEDHSlsAjMQFnoECAcQAQ&url=https%3A%2F%2Fescholarship.mcgill.ca%2Fdownloads%2F8g84mp987&usg=AOvVaw1UhgyGu8_PARpvt4GhKcTR

Fears, J. R. (1977). *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome (Papers and Monographs of the American Academy at Rome 26)*, Rome: American Academy in Rome.

Ferguson, R. J. (2017). Propaganda as 'knowledge' production: Alexander the Great, piety, portents and persuasion, *Culture Mandala*, *12*(2), 49-94. Erişim adresi: http://epublications.bond.edu.au/cm/vol12/iss2/5

Fishwick, D. (1987). *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire Vol. 1, 1*, Leiden: E. J. Brill.

Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade. Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, London&New York: Routledge.

Frandsen, P. J. (2008). Aspects of kingship in ancient Egypt, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 47-73), Chicago: University of Chicago Press.

Franke, S. (1995). *Königsinschriften und Königsideologie: Die Könige von Akkade zwischen Tradition und Neuerung*, Münster: LIT Verlag.

Frankfort, H. (1948). *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago: The University of Chicago Press.

Frayne, D. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, Toronto: University of Toronto Press.

Fredricksmeyer, E. A. (1979). Three notes on Alexander's deification, *AmJAncHist*, *4*, 1-9. https://doi.org/10.31826/9781463237417-001

Fredricksmeyer, E. A. (1981). On the background of the ruler cult, H. J. Dell (Ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson (Hidryma Meletôn Chersonêsou tou Haimou, Vol. 158)* içinde, (s. 145-156), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

Gadd, C. J. (1948). *Ideas of Divine Rule in the Ancient East (The Schweich Lectures of the British Academy 1945)*, London: Oxford University Press.

Gaius Plinius Secundus Maior. *Naturalis historia*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D35%3Achapter%3D35

Garrison, M. B. (2011). By the favor of Auramazda: kingship and the divine in the early Achaemenid period, P. P. Iossif, A. S. Chankowski v.d. (Ed.), *More than Men, Less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship (Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens, November 1-2, 2007)* içinde, (s. 15-104), Leuven&Paris: Peeters.

Gilan, A. (2011). Hittite religious ritulas and the ideology of kingship, *Religion Compass*, *5*(7), 276-285. https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2011.00284.x

Gurney, O. R. (1958). Hittite kingship, S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 105-121), Oxford: Clarendon Press.

Habicht, C. (1970). *Gottmenschentum und griechische Städte*, München: Beck.

Hansen, E. V. (1947). *The Attalids of Pergamon*, Ithaca-New York: Cornell University Press.

Haubold, J. (2015). 'Shepherds of the people': Greek and Mesopotamian perspectives, R. Rollinger, E. van Dongen (Ed.), *Mesopotamia in the Ancient World: Impact, Con- tinuities, Parallels (Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project held in Obergurgl, Austria, November 4–8, 2013)* içinde, (s. 245-254), Mu̇nster: Ugarit-Verlag.

Hesiodos. *Theogonia*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hes.+Th.+339&fromdoc=

Homeros. *Iliad*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hom.+Il.+24.258&fromdoc=

Hooke, S. H. (1958). *Myth, Ritual, and Kingship: Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel*, Oxford: Clarendon Press.

Howe, T. (2016). The diadochi, invented tradition, and Alexander's expedition to Siwah, V. Alonso Troncoso, E. Anson (Ed.), *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)* içinde, (s. 57-70), Oxford&Oakville: Oxbow Books.

Huzar, E. G. (1995). Emperor worship in Julio-Claudian Egypt, *ANRW*, *2.18.5*, 3092-3143. https://doi.org/10.1515/9783110875720-006

Hypereides. *Kata Demosthenes*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hyp.%205

Jastrow, M. (1898). *Religion of Assyria and Babylonia*, New York: Ginn&Company Publishers.

Jones, P. (2005). Divine and non-divine kingship, D. C. Snell (Ed.), *A Companion to the Ancient Near East* içinde, (s. 330-342), London: Blackwell Publishing.

Karlsson, M. (2016). *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*, Boston&Berlin: De Gruyter.

Kraus, F. R. (1974). Das altbabylonische Kӧnigtum, P. Garelli (Ed.), *Le Palais et la Royauté: Archéologie et Civilisation* içinde, (s. 235-261), Paris: Geuthner.

Kuhrt, A. (1987). Usurpation, conquest and ceremonial: from Babylon to Persia, D. Cannadine, S. Price (Ed.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies* içinde, (s. 20-55), Cambridge: Cambridge University Press.

Kuhrt, A. (2010). Achaemenid images of royalty and empire, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (Ed.), *Concepts of Kingship in Antiquity (History of the Ancient Near East Monographs XI)* içinde, (s. 87-106), Padova: SARGON Editrice e Libreria.

Labat, R. (1939). *Le Caractère Religieux de la Royauté Assyro- Babylonienne*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.

Langer, P. (1981). Alexander the Great at Siwah, *The Ancient World*, *4*, 109-127. Erişim adresi: https://zenon.dainst.org/Record/000463736#access

Liebeshuetz, J. H. (1979). *Continuity and Change in Roman Religion*, London: Oxford University Press.

Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East. History, Society and Economy*, London&New York: Routledge.

Lorber, C. C. ve Iossif, P. (2009). The cult of helios in the Seleucid east, *Topoi*, *61*(1), 19-42. https://doi.org/10.3406/topoi.2009.2289

Mercer, S. A. B. (1949). *The Religion of Ancient Egypt*, London: Luzac.

Michalowski, P. (2008). The mortal kings of Ur: a short century of divine rule in ancient Mesopotamia, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 33-45), Chicago: University of Chicago Press.

Morris, E. F. (2013). Propaganda and performance at the dawn of the state, J. A. Hill, P. Jones v.d. (Ed.), *Experiencing Power, Generating Authority. Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia* içinde, (s. 33-64), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Nilsson, M. P. (1974). *Geschichte der griechischen Religion*, München: Verlag C.H. Beck.

Nock, A. D. (1930). Σύνναος Θεός, *HarvStClPhil*, *41*, 1-62. https://doi.org/10.2307/310624

Parpola, S. (1998). The concept of the savior and belief in resurrection in ancient Mesopotamia, *Academia Scientiarum Fennica Year Book 1997* içinde, (s. 51-58), Helsinki: University of Helsinki.

Parpola, S. (1999). Sons of god: the ideology of Assyrian kingship, *Archaeology Odyssey*, *2*(5), 16-27. Erişim adresi: https://www.baslibrary.org/archaeology-odyssey/2/5/8

Parpola, S. (2010). Neo-Assyrian concepts of kingship and their heritage in Mediterranean antiquity, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (Ed.), *Concepts of Kingship in Antiquity (History of the Ancient Near East Monographs XI)* içinde, (s. 35-44), Padova: SARGON Editrice e Libreria.

Pausanias. *Perihegesis*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Paus.+6.11.8&fromdoc=

Pekşen, O. (2018). Asurlularda kralların tanrılar tarafından seçilmesi ve halka ilanı, A. Temizer, İ. Serbestoğlu (Ed.), *Multidisipliner Çalışmalar-4*(II) içinde, (s. 549-565), Podgorica: Institut za Geografiju.

Platon. *De republica*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Rep.+2.365d&fromdoc=

Platon. *Leges*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Laws+10.885b&fromdoc=

Plutarkhos. Vitae. Alexander, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+Alex.+14&fromdoc=

Plutarkhos. *Vitae. Lysandros*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+Lys.+16.1&fromdoc=

Plutarkhos. *Moralia*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+De+Virt.+Mor.+10.189&fromdoc=

Price, S. R. F. (1984). *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia* Minor, Cambridge: Cambridge University Press.

Pritchard, J. B. (1955). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton: Princeton University Press.

Ring, G. C. (1940). The god of Egypt's wise men, *Theological Studies*, *1*(3), 251-268. https://doi.org/10.1177/004056394000100303

Robinson Jr., C. A. (1943). Alexander's deification, *AJPh*, *64*(3), 286-301. https://doi.org/10.2307/283603

Root, M. C. (1979). *The King and the Kingship in Achaemenid Art. Essays on the Creation of an Iconography of Empire (Acta Iranica, 19)*, Leiden: E. J. Brill.

Schott, A. (1926). *Die Vergleiche in den akkadischen Kȍnigsinschriften*, Leipzig: Hinrichs.

Scott, K. (1932). Humor at the expense of the ruler cult, *ClPhil*, *27*(4), 317-328. https://doi.org/10.1086/361528

Selz, G. J. (1997). 'The holy drum, the spear, and the harp'. Towards an understanding of the problems of deification in third millenium Mesopotamia, I. L. Finkel, M. J. Geller (Ed.), *Sumerian Gods and Their Representations (Cuneiform Monographs 7)* içinde, (s. 167-213), Groningen: Styx Publications.

Silverman, D. P. (1955). The nature of Egyptian kingship. D. O'Connor, D. P. Silverman (Ed.), *Ancient Egyptian Kingship (Probleme der Ägyptologie 9)* içinde, (s. 49-92), Leiden: E. J. Brill.

Simpson, W. (1972). *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven: Yale University Press.

Smith, S. (1958). The practice of kingship in early semitic kingdoms. S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 22-73), Oxford: Clarendon Press.

Suter, C. (2007). Between human and divine: high priestesses in images from the Akkad to the Isin-Larsa period, J. Cheng, M. Feldman (Ed.), *Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students* içinde, (s. 315–360), Leiden: Brill.

Sweet, L. M. (1979). *Roman Emperor Worship*, Boston: The Gorham Press.

Şahin, S. (1998). *Kommagene Ülkesi ve Tanrılar Tahtı Nemrut Dağ*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şirvan, B. (2019). *Arkaik Dönem Eski Yunan Dünyasında Kahramanlık Kültü*, (Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=4J_FzTwlrMCH4qBROpXPH9cIw7gGXHL3iJ97Z--qXgefpX5k8FivGFE_4mT5kwSO

Taylor, L. R. (1927). The 'proskynesis' and the hellenistic ruler cult, *JHS*, *47*(1), 53-62. https://doi.org/10.2307/625252

Taylor, L. R. (1975). *The Divinity of the Roman Emperor*, Philadelphia: Porcupine Press.

Teraman, Ö. (2016). Hellenistik dönem yönetici (kral ve muktedirler) kültü, Ramazan Özgan, *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı-I* içinde, (s. 142-144), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Teraman Hepdinçler, Ö. (2019). İdeolojinin somutlaştırılması: Behistun yazıtı üzerinden bir inceleme, B. Öztürk, H. S. Öztürk v.d. (Ed.), *Mnemes Kharin. Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler (Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar)* içinde, (s. 589-601), İstanbul: Homer Kitabevi.

Thukydides. *History of the Peloponnesian War*, Erişim adresi: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Thuc.+5.11&fromdoc=

Van De Mieroop, M. (1993). The reign of Rim-Sin, *RA*, *87*, 47-69. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/23281584

Vedeler, H. T. (2015). The ideology of Rim-Sin II of Larsa, *J. Anc. Near East. Hist.*, *2*(1), 1-17. https://doi.org/10.1515/janeh-2015-0001

von den Hoff, R. (2018). Ruler portraits and ruler cult in the Pergamon gymnasion, U. Mania, M. Trümper (Ed.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* içinde, (s. 253-271), Berlin: Edition Topoi.

Walbank, F. W. (1984). Monarchies and monarchic ideas, F. W. Walbank v.d. (Ed.), *Cambridge Ancient History 7.1: The Hellenistic World* içinde, (s. 62-100), Cambridge: Cambridge University Press.

Walbank, F. W. (1987). Könige als Götter. Überlegungen zum Herrscherkult von Alexander bis Augustus, *Chiron*, *17*, 365-382. Erişim adresi: https://publications.dainst.org/journals/chiron/1209/5576

Winter, I. J. (2008). Touched by the gods: visual evidence for the divine status of rulers in the ancient near east, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 75-101), Chicago: University of Chicago Press.

Wright, N. L. (2005). Seleucid Royal Cult, Indigenous Religious Traditions, and Radiate Crowns: The Numismatic Evidence, *MedA*, *18*, 67-82. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/24668172

Extended Abstract

Purpose

The subject of the ruler/imperial cult has been a field that has been given much study for a very long time. One of the most important reasons for adding a new one with this paper next to the aforementioned studies is the thought that the cult is not pre-existing (on the contrary of the works which ignored the active role played by the idea of oriental kingdoms in the creation of the Roman imperial cult, and linking the origin of the cult entirely to the hero cults of the Hellenistic Period) and is not a singular/independent phenomenon, but a phenomenon within the many different cultures with the coexistence of many different relations.

Design and Methodology

Since the essence of the study, which can be considered as a conceptual and theoretical research, proceeds through the chronological development of the phenomenon of the ruler cult, the focus is primarily on Mesopotamian cultures within the organization of the 'city-state' in which the 'state' and 'power' started to be institutionalized. Examples of political power embodied in the divine presence of the king who ruled the city in Mesoptamian and Anatolian civilizations such as Sumer, Akkad, Assyria, Babylon, Hittite and Achaemenid are chronologically given. Following this, the focus was on the Egyptian civilization, where the royal authority was included in the cosmic beliefs of the people in order to ensure social and political order within its historical geography. The fact that classical Greek theology and mythology did not draw clear lines between god and mortals is one of the most important reasons that facilitates the idea of ascribing deity to a ruler. The demigod heroes, which should be considered within the framework of this understanding, have also been the steps that facilitate the thought of transitioning from humanity to godhood. In this context, the focus of the period starts with the Archaic Period, in which the names that are heroicized after death come to the fore, and continues chronologically as the Classical, Hellenistic periods and Hellenistic Kingdoms.

Findings

The idea that the ruling ruler is a representative chosen by the god of the state, whether kings in Mesopotamia or pharaohs in Egypt, is a doctrine that can be traced throughout the history of the Near East. In order to trace the divine choice in the West, it is necessary to keep in mind the main lines of this theory of kingship in the Near East. As also can be seen, the cult of the ruler could only complete its development when the influential political forces turned into supranational imperial states. The dominance of the cult in the Hellenistic Period is also due to the fact that it was the most appropriate way to show loyalty to these states.

Research Limitations

The aim of this study is to focus only on Ancient Mesopotamian and Greek civilizations in the context of the concept of ruler cult. However, it has not been possible to fully address the diverse religious, political and ideological impulses or specific cult organizations and practices included in the concept in the context of page limitations. It is only possible to fully address the aforementioned impulses, which can be explained within the periodical changes such as the Roman Period, when the cult peaked with all its equipment, only within the scope of separate studies, each of which will be evaluated within its own scope.

Implications

At the end of the 17th century, the subject of the cult of the ruler/emperor was tried to be defined within the framework of the church's views, in line with the Christian perception of paganism. In modern time studies, a different trend has started in the handling of the subject. Names such as J. H. Liebeshuetz (1979), A. D. Nock (1930), and D. Fishwick (1987) defined cult as 'a matter of practical politics rather than religion'. Distinctions and definitions that prevent the subject from being properly examined especially in the works of S. R. F Price (1984) and D. Fishwick another one was added: ignoring the active role played by the idea of oriental kingdom in the creation of the cult of Roman emperors, and linking the origin of the cult entirely to the hero cults of the Hellenistic Period. This attitude of many Western researchers, fed by prejudices against the East, highlighted the relationship of the ruler cult in Egypt and Mesopotamia in the 1990's began to break with the work of researchers such as, J. Assmann (1990), N. Brisch (2006), P. J Frandsen (2008), I. J Winter (2008), E. G Huzar (1995), G. S Dundas (2002), A. Kuhrt (2010) As a result of these decompositions, which limit the framework of the study area from the very beginning, studies are often produced that consider the cult of the ruler/emperor of the Roman Period either through individual names/periods as if it were a chronological phenomenon and accepting the cult as unprecedented.

In researches on the ruler cult, the idea that the ruler is a deputy chosen by the god of the state, whether it is the kings in Mesopotamia or the pharaohs in Egypt, is a doctrine that can be traced throughout the entire history of the Near East. In order to trace the divine choice in the West, it is necessary to keep in mind the main lines of this kingdom theory in the Near East.

Originality/Value

This research, which was created by a widespread literature review, is especially valuable in terms of revealing the existence or intellectual influence of Eastern cultures, which are often ignored in studies on the Roman imperial cult phenomenon. It is also thought that it will fill the lack of Turkish resources, as it provides a body of information created with rich literature content for future studies.

Araştırmacı Katkısı: Özel TERAMAN HEPDİNÇLER (%100).